

דת ושמרנות: שתיים יחדיו

הפופולריות של השמרנות הפוליטית בחברה הדתית, וריבוי הדתיים בקרב השמרנים, אינם צירוף מקרים סוציולוגי או הצלחה תעמולתית. בין הדת לשמרנות יש זיקות יסוד עקרוניות

ההיסטוריונית גרטרוד הימלפרב לימדה פעם קורס על ההוגה השמרן אדמונד ג'ק. בסיומו ניגשה אליה סטודנטית יהודייה אורתודוקסית ואמרה לה: עכשיו אני מבינה למה אני דתייה. בעלה של הימלפרב, ארווינג קריסטול, הסביר כי "בכך ביקשה לומר שעכשיו תוכל לסגור על הדת במונחים המתקבלים גם על דעתם של מי שאינם אורתודוקסים".¹ אבל נדמה לי שהזיקה בין דת לשמרנות רחבה ועמוקה הרבה יותר מאשר ניסוח אוצר מילים מועיל לצורכי הסברה חיצונית; וגם קריסטול ידע זאת היטב.

ברור שיש שמרנים רבים שאינם דתיים, ודתיים רבים שאינם שמרנים; אך ברוב גדול של המדינות וברוב גדול של התקופות, יש זיקה ברורה בין דת לשמרנות. הזיקה הזאת – שהיא סוציולוגית וגם רעיונית – מבוססת בשני כיוונים: בדת יש יסוד שמרני, ובשמרנות יש יסוד דתי. נפתח את דיוננו ביסוד הראשון.

א. היסוד השמרני בדת

1. ההתגלות שכבר אירעה

מדוע בדת יש יסוד שמרני? כי דת ממוסדת מבוססת על התגלות שהייתה בעבר. החיים הדתיים כוללים חוויות רוחניות, לעתים חוויות מיסטיות, שיש בהן זעזוע וחידוש. אבל ככל שדת מתבטאת במוסדות יציבים וקבועים, במסורת, באורח חיים ובדרכי פולחן (וודאי אם יש בה גם הלכה), הרי אלה נשענים על התגלות קדומה. הנטייה הבסיסית, הנגזרת מהתיאולוגיה, היא להישען על העבר. בעוד תפיסת עולם חילונית מודרנית מניחה שהכלי לגילוי האמת הוא השכל האנושי, והידע מצטבר והולך בהווה ובעתיד, הנה תפיסת העולם של דתות ההתגלות מניחה שהכלי לגילוי האמת החשובה ביותר הוא התגלות אלוהית, שכבר אירעה, וצריך לשמר את תכניה. עצם השימור של תוכני ההתגלות כמות שהם אינו "שמרנות" במובנה הפילוסופי;

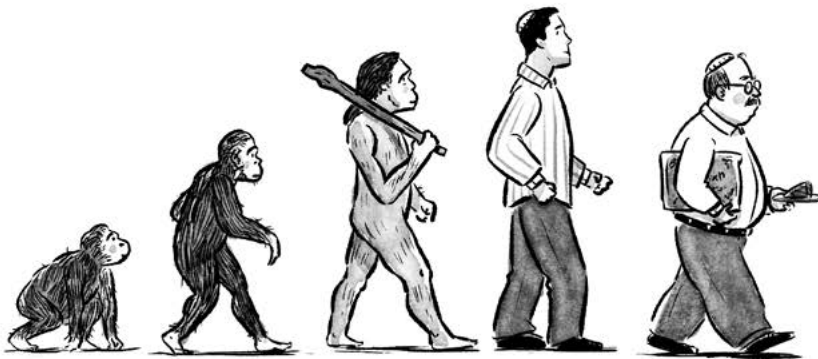
אלא שהגישה הדתית הרווחת גורסת שלא רק את התכנים הישירים של ההתגלות צריך לשמר, אלא גם את המוסדות שנוסדו כתגובה להתגלות הזאת בדורות הקרובים להתרחשותה. זה כבר מקרב את האינטואיציה הדתית הרווחת לגישה השמרנית הבסיסית, גם אם הנימוקים הרעיוניים אינם זהים.

2. השייכות לקהילה ולמסורת

ייתכן שיש מקום מיוחד לשיקולים שמרניים בדת כמו היהדות, שאינה מבוססת רק על חוויה רוחנית פרטית, אלא על שייכות קהילתית ועל מוסדות חברתיים. זאת בניגוד לגישתו של גרשם שלום (1897–1982), שייסד את מחקר הקבלה כדיסציפלינה אקדמית, והשפיע מאוד על כל מדעי היהדות. שלום האמין שהכוח המחייב של היהדות הוא המיסטיקה. החוויה המיסטית, ודווקא בגילוייה המוקצנים, היא לדעתו מקור האנרגיה הרוחנית של היהדות. ההלכה, לעומת זאת, נתפסה בעיניו כלבוש מוסדי שמנסים לכפות בכוח על החוויה הסוערת הזאת. ולכן הקבלה היא מִחיה, וההלכה היא מתניקה. המוסדות ההלכתיים הם דכאנים וטהרנים. הם בולמים את הסערה הרוחנית הפנימית, וגם מבודדים את היהדות מעמדות רוחניות אחרות. הקבלה, לעומת זאת, נולדה לדעת גרשם שלום מתוך מפגש סוער של אופקים רוחניים מוקצנים: מתוך מהילה של גנוזים ונאו-אפלטוניות עם מסורות יהודיות קדומות.²

גרשם שלום נמשך כל חייו דווקא לנקודות העימות והמשבר של ההלכה והקבלה. הוא נמשך להיבטים הניהיליסטיים, הפרדוקסליים והאנרכיסטיים בקבלה. הוא לא הרבה לחקור את מפעלו של רבי יוסף קארו, איש ההלכה הגדול שהיה גם איש קבלה גדול. הוא לא הרבה לחקור את משנתם של הרמב"ן והגר"א ושל כל שאר חכמי ישראל שעסקו בקבלה ובהלכה גם יחד. לעומת זאת, הוא נמשך בחבלי קסם דווקא לשבתאות, שייצגה את ההתנגשות החריפה ביותר בין הממסד ההלכתי לבין ההתפרצות המיסטית. האם באמת מבט מחקרי אובייקטיבי אמור להביא לעיסוק כה נרחב בתיאוריה המיסטית של נתן העזתי, ולהזנחה כה בולטת של התיאוריה הקבלית של הרמב"ן?

תפיסת היהדות של שלום ניזונה מעמדות היסוד של הסוציולוג הדגול מקס ובר, שטבע את הביטוי "מנהיגות כריזמטית". המושג "כריזמטי", במקורו, תיאר אדם שזכה בחסד אלוהי. המנהיג הכריזמטי סוחף אחריו את ההמונים בכוח המגע הישיר שיש לו עם האל. אך בשנים שלאחר מכן, כך תיאר ובר, מתחוללת "השְׁגָרָה של הכריזמה". המנהיגות הסוחפת הופכת לממסד, התובע ציות מכוח סמכותו, ולא מכוח עוצמה אישית או רוחנית של המנהיג. התהליך הזה מתחולל לא רק בעולם הדתי. כשמיישמים את המודל הזה לגבי תחומה של הדת, הוא מתאר את המעבר מחוויה דתית ישירה ומתפרצת אל עולם של ממסד דתי.

הסכמה הזו, שהושפעה מוובר, רואה את הממסד הדתי – מנהגים, מסורות, תפקידים, מצוות – כשרידים דועכים של האש הבערת. החיים הדתיים הממוסדים ניוונים מתוך הרמץ של הבעירה הגדולה ההיא. שלום ראה את האנרגיה החתרנית הפרועה כמקור העוצמה של החיים הדתיים, ואת הממסד הדתי כניסיון קטנוני לביית אותה.

ליאו שטראוס ניסח ביקורת קשה על הגישה הסוציולוגית הזאת. לדברי שטראוס, ובר כתב מתוך תמונת עולם פרוטסטנטית, שבעיניה חיים דתיים משמעותיים הם רק כאלו המתמקדים ברגשות עזים ומיידיים כלפי בורא העולם. "זוהי העדפה פרוטסטנטית או ליברלית", קבע שטראוס, "ששום יהודי אדוק ושום קתולי לא יקבלו".³ ההרמוניה שבין עולם המקובלים לעולם בעלי ההלכה – כדי כך שלפעמים היו אלו אותם אנשים עצמם – מרמזת על צדקתו של שטראוס. היא מלמדת בעיניי גם על המקום שיש לשיקולים שמרניים בתוך העולם הדתי, באשר החשיבה השמרנית מכוונת מיסודה לשמר את הטוב שבמוסדות חברתיים.

תפיסה מעין זו משתקפת בדבריו של הראב"ן על חשיבות מנהגי האבות:

"וְאֵל תִּטֵּשׁ תּוֹרַת אִמְךָ", שאין לנו להתיר מה שאסרו הראשונים, ואפילו [אם] לא עשו אלא לגדר בעלמא ... אין לנו לפרוץ גדרם שפורץ גדר ישכנו נחש, כי גם תורה שלימה מסרו לנו והתורה מהן יצאתה [=יצאה], הילכך אין לסור ממשמעתם. ואפילו אם לא הווי [=היה] כי אם מנהג וחומר שהחמירו עליהם אבות ראשונים, אין לנו לשנות את מנהגם וחומר שקיבלו עליהם.⁴

3. ההכרה במגבלות האדם

זוהי רק נקודת המוצא, ואליה נוספת עוד נקודה, עמוקה יותר. תומס סואל הראה בספרו עימות בין השקפות שעמוד השרדה של החשיבה השמרנית הוא ההכרה במגבלות האדם. מכאן נובעת הספקנות כלפי תיאוריות אינטלקטואליות מהפכניות שנועדו להפוך את החברה האנושית על פיה ולהביא לאדם אושר מוחלט. המהפכן מניח שהאדם הוא יצור טוב ושלם, ואם כך כל סבלותיו ותלאותיו תוקפים אותו בגלל מוסדות החברה המעוותים. השמרן יודע שההפך הגמור נכון: האדם הוא יצור חלקי ומוגבל, ומוסדות החברה המסורתיים מצילים אותו. גם תבונתו של האדם מוגבלת, ולכן יהיר להפליא יהיה מי שינסה להסתמך עליה כדי לשנות מוסדי ארץ.

אמונה דתית מעצם טיבה מכירה במגבלותיו של האדם. "כִּי הָאֱלֹהִים בְּשָׂמַיִם וְאַתָּה עַל הָאָרֶץ, עַל כֵּן יִהְיוּ דְבָרֶיךָ מְעֻטִּים" (קהלת ה', א). עצם ההכרה בקיומו של אלוהים, היש העליון המושלם, מראה לאדם עד כמה הוא עצמו אינו מושלם. והרי זה הניגוד המוחלט למחשבה הרדיקלית לדורותיה. ג'ון סטרייצי, הפוליטיקאי הבריטי הסוציאליסט, אמר שמדינת הרווחה יכולה להביס אפילו את המוות עצמו, ולהאריך את חיי האדם ללא גבול.⁵ לעומתו, אדם שיודע שיש אלוהים אינו מתימר להפוך את עצמו לאל.

הדת נוטה לראות את האדם כשייך למעגלים רחבים יותר. הוא אינו אטום בודד הקובע את דרכו בעולם, אלא חלק ממכלול שגדול ממנו. והמכלול הזה של מנהגים ומסורות וכללים חברתיים אינו קנוניה של החזקים לדיכוי המוחלשים, אלא חלק חיוני מהזהות שלנו. זוהי אמירה שמרנית חשובה של הדת.

ב. היסוד הדתי בשמרנות

1. הדת שבטבע האדם

כשם שבדת יש יסוד שמרני, גם בשמרנות יש יסוד דתי. שלמה אבינרי טען שאם מקלפים מהשמרנות את הגישה הדתית הזאת, כל מה שנשאר הוא הערצה עיוורת של הכוח, כלומר של כל מה שהיה בו מספיק עוצמה כדי לשרוד.⁶ נדמה לי שזוהי הגזמה לא מבוססת, אך היא מבטאת את המרכזיות של הממד הדתי בהווה השמרנית, גם בעיניו של צופה מן החוץ.

גם פה, ביסוד הדתי שבשמרנות, נמצא כמה רבדים. את הראשון נמצא בדבריו של אדמונד ברק. הדת, טען ברק, היא דחף אנושי בסיסי הגלום בטבע האדם:

יודעים אנו, וגאים אנו לדעת, שהאדם הוא יצור דתי; שהאתאיזם מנוגד לא רק לתבונתו אלא גם לאינסטינקטים שלנו; וכי אין שררתו יכולה להאריך ימים. אבל אם ברגע של מהומה, ובטירוף חושים של שיכרון מן הרוח הלוהטת המופקת מאביק השאול, שבצרפת היא רותחת עכשיו בחמת זעם שכזאת, נגלה את מערומינו בהשליכנו מעל גוונו את הדת הנוצרית... חוששים אנו (שהרי היטב אנו יודעים כי השכל לא יסכול חלל ריק) שתבוא על מקומה איזו אמונת הבל גסה, נפסדת ומשפילה.⁷

לדברי ברק, מי שידחה את הדת המסורתית, יקבל תחתיה לא העדר-דת, כי אם דת של הבל. ההיסטוריונית גרטרוד הימלפרב ציינה שתחזית זו התגשמה כעבור שלוש שנים, כאשר המהפכנים בצרפת הכריזו על הקמת "כנסיית התבונה", שלה יסגדו ב"מקדשי התבונה", ואשר יהיו לה חגים חדשים וקדושים חדשים. ברמה הבסיסית ביותר, שמרנים רוחשים כבוד לטבע האדם, והדת היא חלק מטבע זה.

2. הדת כמכשיר מוסרי

את הרובד השני של תמיכת השמרנות בדת נמצא בדבריו של פיטר וירק:

הכנסיות... עוקרות את שינוי של הפרא האציל, וקוצצות את ציפורניו הגסות. בעשותן כך, ואם וכאשר הן מקיימות את מה שהן דורשות, הן ממלאות את חלקן במשימה השמרנית של גישור על הפער בין איש המערות לבין החברה.⁸

על כך עמד בהרחבה, שנים רבות לפניו, אלכסיס דה-טוקוויל, בהביטו במשטרים נוהגים ואפשריים. ההיסטוריון יעקב טלמון טען שדיקטטורה דתית תהיה מתונה יותר מדיקטטורה חילונית.⁹ טוקוויל העלה טענה חשובה עוד יותר: שדווקא בחברה דמוקרטית חופשית הדת מקנה לאזרחים ריסון מוסרי, שלדעתו אין לו תחליף אחר. כך כתב טוקוויל, בתארו את החברה האמריקנית:

הנצרות מולכת אפוא בלא מכשול, מכוחה של הסכמה כללית; התוצאה היא, כמו שכבר ציינתי קודם, שכל עקרונות העולם המוסרי קבועים הם ומוגדרים, למרות שהעולם הפוליטי נראה מופקר לוויכוחיהם ולניסוייהם של בני האדם.

... המהפכנים של אמריקה נאלצים להראות ברבים שהם נוהגים מידה של כבוד במוסר הנוצרי ובצדק, ובשל כך אין הם יכולים להפך בנקל את החוקים העומדים להם למכשול בביצוע תוכניותיהם; וגם לו יכלו להתעלם מנקיפות המצפון שלהם, עדיין היו חשים כי אלו של אוהדיהם עוצרות בהם.

... גם אם החוק מתיר לאמריקנים לעשות ככל העולה על רוחם, הדת מונעת מהם להגות במוחם כל מעשה שבעולם ... אף שאצל האמריקנים אין הדת משתתפת במישרין בשלטון על החברה, יש לראות בה את הראשון במוסדותיהם הפוליטיים; שכן גם אם אין היא מקנה להם את האהבה לחופש, היא מקלה עליהם להפליא את השימוש בו.¹⁰

מכאן הסיק טוקוויל מסקנות כלליות לגבי החינויות של הדת לקיום החברתי, בעיקר בדמוקרטיה חופשית:

העריצות יכולה למשול בלי אמונה, אך לא כן החירות. ברפובליקה, שאותה הם מהללים, הדת נחוצה הרבה יותר מאשר במונרכיה שאותה הם תוקפים. ברפובליקות הדמוקרטיות היא נחוצה יותר מאשר בכל זולתן. איך תוכל החברה להינצל מכליה אם תוך כדי התרופפותו של הקשר הפוליטי לא יחזוק בה הקשר המוסרי? ומה ייעשה לעם שהוא אדון לעצמו אם אינו מקבל עליו עול מלכות שמים?¹¹

טוקוויל אף טען שצריך להיזהר מרפורמות דתיות, שכן הן עלולות לסכן את האמונה: "תוך כדי מעבר מאמונה אחת לזולתה עלולה הנפש להישאר לרגע קט משוללת כל אמונה, ואז אולי תגבר בה האהבה להנאות החומר ותמלא אותה כולה".¹²

באופן פשטני אפשר לומר שכיוון שהדת היא שמרנית, הרי ממילא השמרנות היא פרו-דתית; השמרנים שמחים שהדת והחינוך הדתי ישגשגו, כי אלו מקדמים שמרנות. אבל יש כאן גם הרבה מעבר לכך. התמיכה בדת אינה רק משום שהיא שמרנית, אלא משום שהמוסר הדתי חופף במידה רבה לערכי המוסר שהשמרן מעריך. החינוך הפרוגרסיבי מתמקד בחשיבה ביקורתית ובמימוש עצמי מוקצן. השמרנות רואה בהתמקדות הבלעדית בערכים הללו הרס חינוכי, ומעדיפה בהרבה את הערכים שעומדים במוקד החינוך הדתי: מחויבות, מסורת, נאמנות, משפחה.

בעיני רבים, החינוך הדתי הוא האמצעי המרכזי של השמרנות לחינוך מוסרי. נדמה ששמרנים רבים מכירים בכך שעצם הרעיונות השמרנים, ללא היסוד הדתי, אינם מספקים תנופה חינוכית מספקת שיכולה לנגוע בליבם ובחייהם של צעירים. על כך נוסף שהדת גם משמרת במידה השלמה ביותר את הטקסים, הסמלים והמוסדות החינוכיים של התרבות.¹³

אני מדגיש שכל זה נאמר מנקודת מבטה של השמרנות. מנקודת מבטה של הדת – שהיא גם נקודת המבט שלי עצמי – ערכה אינו מתמצה בתועלת החברתית שלה, וזו אינה אלא תוצר לוואי רצוי מאוד. מנקודת המבט הדתית, מהותה של הדת היא עבודת האלוהים. אך הגישה הדתית הזו משפיעה מאוד על צבינה של החברה, באופן שהוא בעיני השמרן חיוני לשרידה חברתית ולשגשוג קהילתי.

כאן צריך להוסיף עוד נקודה: השמרנות אינה אימפריאליסטית מבחינה אינטלקטואלית וקיומית. כלומר: בניגוד להרבה אידיאולוגיות פרוגרסיביות, השמרנות אינה תובעת מאדם לזנוח את שאר אמונותיו ולהתמסר רק לה. להפך: השמרנות רוצה לסייע לאדם לשמר את הדברים היקרים לו, ואינה מתימרת להחליף אותם. לכן יכול אדם להיות שמרן יהודי, שמרן נוצרי, שמרן מוסלמי וכן הלאה. במילים אחרות: השמרנות אינה דת או תחליף דת.

אבי הנאו-שמרנות, ההוגה היהודי-אמריקני ארווינג קריסטול, הביע תמיכה אינטלקטואלית מפורשת בדת, וטען שבלעדיה אין קיום לחברה. תמיכתו בדת נבעה משלוש סיבות: רק הדת יכולה לשמר את הכבוד למסורת לקהילה ולמוסדות החברתיים; רק הדת יכולה להעניק תוקף מוחלט למוסר ולכללי ההתנהגות הראויים; ורק הדת יכולה להעניק משמעות לחייו של האדם.¹⁴

הסופר הבריטי ויליאם הארל מאלוק כתב שההוגים הרציונליסטים עצמם קיבלו כולם חינוך דתי, והיו בטוחים שהאופי המרוסן שהם מוצאים בעצמם הוא טבעו של האדם. אין להם מושג איזו חיה תפרוץ החוצה אם יצליחו בשאיפתם האנטי-דתית.¹⁵ הפילוסוף ליאו שטראוס טען שהתרבות המערבית הליברלית חשבה שתוכל להיפטר מתמונת העולם הדתית, ולהישאר עם המוסר המקראי. ניטשה היה זה שחשף בפניה את העובדה שאם מוחקים את אלוהים, מוחקים גם את המוסר. ניטשה כתב שאם נוטשים את אמונות המקרא, נוטשים בכך גם את המוסר המקראי:

הם נפטרו מהאל הנוצרי, ועתה נדמה להם כי הם חייבים ביתר עוז להחזיק במוסר הנוצרי. זוהי עקביות בנוסח האנגלים. ועל כך לא נקפיד עם נשים מוסרניות נוסח [ג'ורג'] אליוט... אצלנו, השונים, שונה הדבר. מי שנוטש את האמונה הנוצרית, משמיט מתחת לרגליו את זכותו למוסר הנוצרי. מוסר זה בשום פנים ואופן אינו קיים בפני עצמו.¹⁶

כפי שהעירה גרטרווד הימלפרב, ניטשה תיעב את ההוגים הליברלים האנגלים, דוגמת ג'ון סטיוארט מיל, שחושבים שיוכלו לסלק את אלוהים ולהותיר את המוסר;

"הם אינם מבינים כמה תלוי המוסר שלהם בדת שהם מתאמצים לסלק". דרווין הצהיר שבעוד אדם אינו יכול לומר דבר על האלוהים, ברור מה צריכים להיות ערכיו המוסריים: "אדם צריך לעשות את חובתו". ניטשה היה בו לקביעה הזו.¹⁷

ארווינג קריסטול צעד פה בעקבות שטראוס, והוסיף שאף אחד מההוגים הגדולים שצמחו מעולם ההומניזם החילוני של תרבות המערב לא נשאר הומניסט חילוני. שלושה הוגים גדולים השפיעו על ההגות של המאה העשרים: ניטשה, היידגר וסארטר. ניטשה היה ניהיליסט, היידגר היה נאו-פגאני, סארטר אקזיסטנציאליסט מיוסר. גם הפוסטמודרניזם, על כל גרסאותיו, בו להומניזם החילוני, ורואה בו "עייזבונה המקולל של אליטה של גברים לבנים מתים".¹⁸ בסופו של דבר, המערב לא הצליח להעמיד תחליף ראוי לשמו לדת. לדעת קריסטול, גם לא ייתכן תחליף כזה. אירופה זנחה את תפיסת העולם הדתית שלה, וקשה לנתק את הקשר בין התהליך הזה לבין קריסתה הפנימית של אירופה בפני האסלאם. יש גם הקושרים בין זה לבין קריסתה של הילודה באירופה, וטוענים שתרבות שאיבדה את שורשיה התרבותיים-דתיים איבדה עימם גם את רצון החיים שלה.¹⁹ מבחינת השמרון, הדת מספקת לחברה עמוד שדרה מוסרי שקשה למצוא לו תחליף.

3. הדת כניסיון אנושי מצטבר

האמונה באלוהים קשורה בתפיסה של מוסר מוחלט ולא יחסי וסובייקטיבי. יתר על כן: האדם הדתי מניח בדרך כלל שהמוסר הזה ידוע ונתון לנו בעיקרו, בעזרת תיווכם של כתבי הקודש. הרדיקל מנסה כל הזמן לשכלל ולפתח את המוסר החברתי, ובדרך כלל גם לחולל בו מהפכות. הוא מניח שהחברה בעבר ובהווה מיוסדת על כללי מוסר מעוותים ודכאניים. לעומתו, השמרון מניח שכללי המוסר הם יציבים בעיקרם, והשתקפו במידה רבה גם בחברות של העבר. אמונה דתית היא משמעותית מאוד להנחה הזו.

כאן אנו מדברים כבר על רמה נוספת, שלישית, של הזיקה הדתית של השמרנות. שמרנות מעוגנת פעמים רבות בתחושה שיש בעולם סדר ערכי מוחלט. הסדר הזה קשור באמונה דתית. הנקודה הזו בולטת מאוד, למשל, בספרו הגדול של ראסל קירק על תולדות החשיבה השמרנית, 'התודעה השמרנית' (The Conservative Mind). בפתחת הספר מונה קירק את העקרונות היסודיים של הגישה השמרנית, בכל גלגוליה. העיקרון הראשון הוא: "אמונה בסדר טרנסצנדנטי, או בחוק הטבע, אשר שולט בחברה ובמצפון".²⁰

יש כאן לא רק אמונה בדת ככוח מחנך לערכים חיוביים, אלא גם תפיסה עמוקה יותר. השמרון משמר את הטוב שבעבר לא רק משום שהוא הוכח כיעיל, אלא משום שהוא מייצג הישגים מסוימים בניסיון המתמשך של האנושות להתקרב לסדר הנכון והתקין של הקיום. ההנחה הבסיסית של השמרון היא שיש סדר כזה. ייתכן, ואף סביר,

שלעולם לא יגיעו בני האדם לסדר הקיום השלם הזה, אך הם יכולים להתקרב אליו או להתרחק ממנו.

השמרן מכבד את מוסדותיהן השונים של חברות שונות, אך לא מתוך ראייה רלטיביסטית, אלא מתוך שהוא מאמין שיש דרכים שונות להתקרב אל הטוב האחד, ואדם אינו מסוגל לנסח בכוח שכלו מרשם אחיד ופשוט להתקדמות הזו. לפיכך, השמרן לא יכבד באופן אוטומטי את מנהגיה של כל חברה באשר היא. בהחלט ייתכנו גם חברות שמתרחקות מן הטוב הזה, מסדר הקיום האידיאלי, ואותן יגנה השמרן בתוקף. לצד זאת, הוא מניח שבדרך כלל חברות אנושיות נוטות להתקרב לאיטן לסדר הקיום המוסרי והראוי, ולכן בדרך כלל יש לרחוש כבוד למנהגים ולמסורות שהתעצבו במשך דורות הרבה.

אם אין סדר מוסרי אידיאלי כזה, ייתכן שאפשר, ואולי כדאי, להרוס הכול ולבנות הכול בכל דור מחדש, כי כל אופני הקיום שקולים זה לזה מבחינה מהותית. מהאמונה הדתית שואב השמרן תחושה הפוכה בתכלית: תחושה עמוקה שיש כללי מוסר מוחלטים ונצחיים, ויתר על כן: שיש אופני חיים הקרובים יותר מאחרים לאופן שבו נועדו בני האדם לחיות. כך ניסח זאת הסופר והעיתונאי מדפורד סטנטון-אוואנס:

השמרן מאמין שעולמנו מרוכז סביב האלוהים, ולכן עולם מוסדר הוא; שמטרתו של האדם היא לעצב את חייו בתבנית הסדר הנובע מהמקור האלוהי של החיים; ושבתקשו מטרה זו, עלולים להכשיל אותו שכל המועד לטעות וכוח-רצון תועה.²¹

התיאוריה המרקסיסטית מערערת על התפיסה השמרנית, וטוענת שאין בחברה האנושית הצטברות מתמשכת של תבונה חברתית מסורתית, אלא מאבק כוחות בלתי פוסק על שליטה וכוח. התיאוריה הזאת משפיעה מאוד באקלים האינטלקטואלי העכשווי. המענה השמרני נעזר כאן לעתים בגישה דתית, שאותה תיארו בפסקאות הקודמות.

4. ההכרה בטוב האלוהי

זה מביא אותנו לסוג נוסף, רביעי, של נימוקים שבגללם לשמרנות יש נטייה דתית. דיברנו על כך שבלי דת קשה לעגן מוסר מוחלט ונורמות קיום רצויות; כעת נוסיף שיש המפיקים מהדת לא רק אמונה עמוקה לגבי מה שצריך להיות, אלא גם אמונה עמוקה לגבי מה שבפועל קורה. לעתים אפשר למצוא ניסוח דתי חזק, המדבר על השגחה אלוהית על ההיסטוריה. גם אם יש בעולם מעשי זוועות ועוול, אלוהים משגיח ומוביל את עולמו, והמהלך הכללי של ההיסטוריה – גם אם אין בו בהכרח (או באופן גלוי) גאולה משיחית, ואין בו קדמה הכרחית – יש בו איזה סדר פנימי. יש שיטענו שאלוהים אינו נותן לעולמו להיות רק שדה קרב כוחני.

ניסוח חד של ההשקה הזו בין דת לשמרנות אפשר למצוא אצל הרב אברהם יצחק קוק:

סדרי החברה האנושית הם שלשלת גדולה, והפרטים רבים עד אין חקר, והם אחוזים זה בזה. על כן, אין למהר להתפרץ להרוס סדרי החברה המדינית, גם אם יראה בה פרטים רבים שאינם לפי הצדק והיושר לפי דעו.

כי מי שמהרס איזה בניין על מנת לתקנו, צריך לכלול בשכלו את כל תכונותיו. ובאשר אי אפשר לאדם להקיף את כל ארחות החברה האנושית לכל פרטיה, על-כן לא יוכל להישען על בינתו, כי במקום הירוס איזה סדרים, שיתוקנו לפי השערותו בטובים מהם, לא ייגרם על-ידי זה קלקול רב ביתר הסדרים הרבים הנעלמים מעיניו. על כן, בעניין רב ועצום כזה, שהוא גדול ממצע שכל האדם לסדרו כולו, ראוי להתנהל בנחת, לפי סדרי התורה ואורחות הצדק, בשלום ורעות, ולהאמין שיד ד' אוחות בארחות התולדה האנושית, לרוממה ולהעלותה בצעדיה המוכנים לה על-פי קורא הדורות מראש, 'כי א-ל דעות ה' ולו נתכנו עלילות' (שמואל א ב', ג).

על כן, ראוי לכל איש ישר הולך להיות נאמן לכוח ד' הממליך מלכים, ולצפות להרחבת הצדק והאמת על-פי הסדרים הנהוגים בחיי החברה על-פי מהלכם הקבוע בדרך שלום ואמת, מאין פנות אל המתפרצים המהרסים כל סדר, הבלתי מרגישים שיוכל היות שבמקום תיקון אחד הבא מהריסה חצופה, יוכלו להימצא מגרעות וקלקולים רבים הנמישכים ממנה, מהדברים הנעלמים ונסתרים מעין המשקיף, שיצא שכרם בהפסדם.²²

מלבד עצם התפיסה הברקיאנית על הזהירות בסדרי החברה המדינית, יש כאן גם אמונה בהשגחת אלוהים על העולם: "יד ד' אוחות בארחות התולדה האנושית... כוח ד' הממליך מלכים".

אין מדובר כאן רק באמונה שכל מה שקורה בעולם יד ה' הוא. הרי האמונה הזאת, כשהיא לבדה, יכולה גם להצדיק כל מהפכה וכל מלחמה. הרב קוק עמד גם על כך: "הציונות לא תוכל למצוא את מלא צדקה מפני שהיא תנועה מודרנית, מפני שלא כל מה שהוא מודרני הוא צודק. גם המלחמה האכזרית היא תנועה מודרנית, ומכל מקום כמה רשעות יש בה".²³ הרב קוק האמין שגם לאדם יש השפעה על דרכה של ההיסטוריה, ולכן אי אפשר להצדיק כל עובדה חברתית ומדינית קיימת מתוך עצם היותה עובדה קיימת. המוסד הספציפי הזה או המהלך המסוים ההוא עלולים לבטא את יצר לב האדם, ולא את רצון ה'. אם נדייק בדבריו שציטטנו נראה שהרב קוק לא דיבר על התוצאות, אלא על ההתנהלות: "להתנהל... בארחות... בצעדיה... הסדרים... מהלכם... בדרך...". הוא לא קבע שכל מה שקורה בעולם הוא בהכרח טוב, אלא שדרך העולם הנורמלית והסדורה היא טובה. ה' קבע דרך של התקדמות נורמלית בעולם, "הסדרים הנהוגים בחיי החברה על פי מהלכם הקבוע".

ניסוח מתון עוד יותר של הרובד הרביעי הזה, ניסוח שקרוב יותר לליבי שלי, יאמר שגם אם לא בהכרח ניכרת ההשגחה האלוהית במהלכי ההיסטוריה ובהתנהלותה, הרי שעולמו של בורא העולם טוב הוא, ואין הוא רק זירה של מאבקי כוח ודיכוי.

רבים מתארים את השמרנות ככוח פסימי, הרואה שחורות. אך צריך לזכור שלשמרנות יש ביסודה בסיס אופטימי לגבי ההווה. השמרן מניח שההווה טוב ביסודו, ולכן לא צריך לשנות אותו במהפכה דורסנית. במקום שההווה הוא רע מאוד – ובהחלט יש תקופות כאלו – גם השמרן יצדד במהפכה שתטאטא את הרודנים המרושעים. אך אין הוא חושב כך על אודות עולמנו שלנו היום, או על אודות העולם בדרך כלל.

השמרן והפרוגרסיבי נחלקים בנוגע לסיכויי הקידמה בעתיד, אך יש ביניהם מחלוקת נוקבת יותר בנוגע להווה: האם ההווה שלנו הוא קיום מחריד של עוול מתמשך, שיש לרפאו בכל מחיר, או שבסך הכול עולמנו בדרך כלל טוב הוא, וצריך להיזהר שלא להרוס את הטוב הזה במהפכות חפזות. אמונה דתית מסייעת לשמרן לסלק לצדדים את תעמולת הזוועה, לראות את העולם כפי שהוא באמת, ולומר על עולמנו: והנה טוב מאוד.

1. ארווינג קריסטול, *מחשבות על השמרנות החדשה*, מאנגלית: אהרן אמיר, ירושלים: שלם, תשס"ח, עמ' 335. ועיינו בספרה של גרטרוד הימלפרב, *משפט ההיסטוריה*, מאנגלית: צור ארליך, ירושלים: שלם, תשע"ח, עמ' 227.
2. על משנתו של שלום בהקשר זה ראו משה אידל, "רזים חתרניים: גנוסטיקה ומשיחיות בהשקפת שלום על המיסטיקה היהודית", *זמנים* 61, 1998, עמ' 64-76; אילעזר שביד, *מיסטיקה ויהדות לפי גרשום שלום*, ירושלים: מאגנס, תשמ"א. מאמר קלאסי של שלום שמבטא באופן מובהק גישה זו הוא המאמר הנודע "מצוה הבאה בעבירה", *מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה*, ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ד, עמ' 9-67.
3. ליאו שטראוס, *ירושלים ואתונה*, מאנגלית: יניב פרקש, ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"א, עמ' 98.
4. שו"ת ראב"ן סימן י'. ניסוח חריף לנטייה הזו נתן ר' ישראל מאיר מראדין, החפץ חיים: "אם אמנם חז"ל סיפרו לנו כי אברהם אבינו חקר בשכלו, חידש ומצא שיש אדון לבירה, וכמובא במדרש רבה פרשת לך לך – אבל זהו רק בשביל שהוא היה הראשון, שלא ירש יסורות היהדות מאבותיו. אבל אנחנו הננו בני האבות, שקיבלו את התורה על הר סיני; למה לנו לבלות זמן על חקירות ולהתחיל שוב מאלף בית?" (*חפץ חיים על התורה*, בני-ברק: תשל"ל, עמ' כד-כה). אברהם אבינו חידש את דרכו, כי היה בנו של תרח; אבל יעקב נכדו כבר קורא לקב"ה "אלוהי אבותיי", כי את דרכו הרוחנית למד בבית משפחתו.
5. Russell Kirk, *The Conservative Mind*, Gateway, 2001, p. 301.
6. שלמה אבינרי, *רשות הרבים: שיחות על מחשבה מדינית*, מרחביה: ספרית פועלים, 1988, עמ' 135.
7. אדמנד ברק, *מחשבות על המהפכה בצרפת*, מאנגלית: אהרן אמיר, ירושלים: שלם, תשנ"ט, עמ' 98. ראסל קירק, בספרו הגדול על המסורת השמרנית, הדגיש מאוד את הממד הדתי בהשקפתו של ברק, וראה בו אבן יסוד בתפישתו (Kirk, *The Conservative Mind*, pp. 28-37). בניגוד אליו, ארווינג קריסטול טען שברק "לא היה אדוק בדתו" (*מחשבות על השמרנות החדשה*, עמ' 335). בדומה לו כתב זאב שטרנהל, כי "בדרך כלל נראה שהדת שימשה לו בעיקר כלי עבודה" (זאב שטרנהל, *אנטי-נאורות*, מאנגלית: רפי קינן, תל-אביב: עם עובד, תשע"ז, עמ' 215).
8. מצוטט אצל קלינטון רוסיטר, "המסורת השמרנית, או מברק עד קירק", בתוך מיכאל קרן (עורך), *תולדות המחשבה המדינית א*, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תשס"א, עמ' 644.
9. "בשר ודם היודע את חולשתו ירא מפני טעותו; יתר על כן, מלווה אותו תמיד התודעה שהחיים עלי אדמות אינם עוד סוף דבר. המשך להם ופנקסם פתוח בחיי הנצח. המוניזם המשיחי החילוני חופשי מעיכובים כאלה. דרוש הוא את סילוק החשבון מיד ובו במקום" (יעקב טלמון, *ראשיתה של הדמוקרטיה הטוטליטרית*, תל-אביב: דביר, תשכ"ה, עמ' 10).
10. אלכסיס דה-טוקוויל, *הדמוקרטיה באמריקה*, מצרפתית: אהרן אמיר, ירושלים: שלם, תשס"ח, עמ' 308-307.
11. שם, עמ' 310.
12. שם, עמ' 585.

- ירושלים: שלם, 2006, עמ' 282.
18. קריסטול, *מחשבות על השמרנות החדשה*, עמ' 325.
19. דאגלס מאריי, *המוות המוזר של איירופה*, מאנגלית: אורי רדלר, תל-אביב: ספריית שיבולת, תשע"ט, עמ' 283-277.
20. Kirk, *The Conservative Mind*, p. 8. נציין שקורק תמה במיוחד איך ישנם יהודים רדיקלים, שהרי היהדות היא דת כה שמרנית באופייה. הוא מסביר זאת כתגובה להדרת היהודים מהחברה הכללית (עמ' 267).
21. M. Stanton Evans, 'Techniques and Circumstances', *National Review*, January 30, 1962, 58. תרגום חופשי.
22. עין איה שבת יא ע"א.
23. *אגרות הראי"ה ג*, איגרת תתעא, עמ' קנז.
13. Roger Scruton, *A Political Philosophy*, London: 2006, p. 204.
14. קריסטול, *מחשבות על השמרנות החדשה*, עמ' 323-324.
15. Kirk, *The Conservative Mind*, p. 400.
16. פרידריך ניטשה, *שקיעת האלים*, מגרמנית: ישראל אלדד, ירושלים ותל-אביב: שוקן, 1996, עמ' 96; שטראוס, *ירושלים ואתונה*, עמ' 394.
17. Gertrud Himmelfarb, *Darwin and the Darwinian Revolution*, The Norton Library, New York 1968, p. 238. ועיינו גם שם, עמ' 417-418, בנוגע לקביעתו של ניטשה מה היו השלכות המוסריות האמיתיות של הדרוויניזם. וראו עוד: אלסדייר מוקינטאיר, *מעבר למידה הטובה*, מאנגלית: יונתן לוי,